

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.019

Бистров А.Є. center.competence.eu@gmail.com
Синьов В.М. ikpp@ukr.net

СХИЛЬНІСТЬ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ДО РІЗНИХ ТИПІВ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ, ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ОСОБИСТІСНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ ПІДЛІТКІВ

У статті розглядаються підходи до проблеми виктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями, наводяться результати дослідження їх схильності до різних типів виктимної поведінки і її залежності від особливостей особистості. Розкриваються індивідуальні психологічні характеристики підлітків, які впливають на віктимізацію їх поведінки. У статті визначено основні емпіричні компоненти індивідуально-психологічних (особистісних) передумов виктимної поведінки підлітків з інтелектуальною недостатністю – тривожність; агресивність; імпульсивність; асоціальність; замкнутість; невпевненість; самооцінка; навіюваність; естетична нечутливість. Представлено методики діагностики виктимної поведінки підлітків, схильності до агресивної; самопошкоджуючої; гіперсоціальної; некритичної; залежної та безпомічної виктимної поведінки. Наведено результати кореляційного аналізу між індивідуально-психологічними чинниками віктимізації особистості (вадами особистісного розвитку) та показниками схильності до різних типів виктимної поведінки.

Ключові слова: виктимна поведінка, діагностика, схильність, розумово відсталий підліток.

В рамках концепції Нової української школи найважливішим завданням інклюзивної та спеціальної освіти в Україні є соціалізація дитини з інтелектуальними порушеннями, забезпечення її успішного розвитку. Виняткова роль у процесі соціалізації, в усвідомленні такою дитиною власного місця в соціумі та у побудові міжособистісної взаємодії з оточуючими належить формуванню соціально-нормативної поведінки та профілактиці різних поведінкових девіацій, зокрема підвищеної віктимогенної вразливості.

Проблему віктимогенної вразливості (віктимності) в кримінології та юридичній психології вивчали О. Андроннікова, Є. Барданова, О. Бовть, С. Гарькавець, І. Малкіна-Пих, В. Медведєв, В. Мінська, Є. Моїсеєв, В. Рибальська, О. Хархан, Г. Хентінг та ін [2; 3; 4; 5]. Вчені розглядають віктимність як набуті людиною фізичні, психічні та соціальні риси та ознаки, які сприяють її перетворенню на жертву злочину, конфлікту, нещасного випадку, деструктивного культу, булінгу тощо. В. Медведєв, Б. Мендельсон, О. Хархан, В. Христенко наголошують, що віктимність складається з інтелектуального та вольового компонентів і є сукупністю внутрішніх чинників: вікового, дизонтогенетичного, психопатологічного й особистісного. Зокрема, науковці зазначають, що спрямованість особистості підлітка обумовлює його схильність до різних видів виктимної поведінки [3, с. 18]. Проблемам спрямованості особистості присвячені праці Л. Божович, О. Леонтьєва, С. Максименка, В. Петровського, К. Платонова, Є. Синьової, Л. Фомічової.

Схильність підлітків до виктимної поведінки при нормотиповому психофізичному розвитку вивчали О. Андроннікова, С. Гарькавець, В. Медведєв, Н. Морозова, О. Романенко, характеризуючи її як різновид девіантної. Вчені наголошують, що психологічні новоутворення та властиві підлітковому віку емоційні стани (тривога, підвищена збудливість, понижена самооцінка, мінливість настроїв, емоційна нестійкість, несподівані переходи від веселощів до смутку і песимізму) є провокуючими факторами віктимності [2, с. 14-22; 3, с. 25-27].

Вітчизняними та зарубіжними психологами та дефектологами активно вивчалася проблема конфліктної (О. Агавелян, Ю. Бистрова, Т. Янданова), некритичної (Н. Коломінський, В. Синьов), агресивної (Н. Макачук, Т. Морозова, Л. Руденко), імпульсивної (Г. Дульнев, Б. Пінський, М. Царидзе), асоціальної (О. Сєверов, В. Синьов, Т. Харченко), кримінальної (Ю. Антонян, О. Гришко, В. Гульдман, І. Кудрявцев, В. Медведєв, Л. Сабліна), залежної (Н. Морозова, М. Певзнер) поведінки розумово відсталих підлітків.

Питання корекційно-профілактичного впливу на особистість розумово відсталого підлітка з метою подолання проявів девіантної поведінки вивчали Ю. Бистрова, О. Гаврилов, Г. Запрягаєв, І. Кон, М. Матвеева, С. Максименко, В. Медведєв, С. Мнухін, Л. Руденко, В. Синьов, М. Супрун, Г. Сухарева, О. Фрейеров, Т. Харченко та ін.

В науковій літературі певною мірою відображено проблему психолого-педагогічного супроводу та корекції засуджених осіб з розумовою відсталістю, зокрема неповнолітніх (Ю. Антонян, О. Гришко, В. Гульдман, І. Кудрявцев, О. Морозов, А. Рождественський, О. Северов, В. Синьов, Т. Харченко) [4, с. 234-238; 5, с. 13-15]. Проте, віктимна поведінка підлітків з розумовою відсталістю, її профілактика та корекція об'єктом окремого дослідження в спеціальній психології ще не були.

На основі викладеного матеріала можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в вивченні індивідуальних психологічних характеристик підлітків з інтелектуальною недостатністю, а також вплив цих характеристик на віктимізацію їх поведінки, можливість піддаватися булінгу, ставати жертвою конфліктів, провокацій і сварок.

Емпіричне дослідження проводилося протягом 2015-2018 років на базі Кременської обласної спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату; Теревовлянського НВК, КЗ "Обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей" Рівненської обласної ради, Рубіжанського навчально-реабілітаційного центру «Кришталік» У дослідженні прийняли участь 90 підлітків. Вік респондентів 11-16 років, з них 54 хлопця та 36 дівчат. Всі респонденти мають діагноз – інтелектуальна недостатність (розумова відсталість легкого ступеню). Також ми відразу відзначали склад сім'ї респондентів, демографічні дані, родинні стосунки та відношення батьків до школи. 44,4% підлітків виховуються в неповній сім'ї. 27,7% підлітків з багатодітної родини. 38,8% учнів з неблагополучної родини.

Основні емпіричні компоненти індивідуально-психологічних (особистісних) передумов віктимної поведінки підлітків з інтелектуальною недостатністю – тривожність; агресивність; імпульсивність; асоціальність; замкнутість; невпевненість; самооцінка; навіюваність; естетична нечутливість [1].

З метою визначення схильності підлітків з інтелектуальною недостатністю до різних видів віктимної поведінки було визначено такі *емпіричні компоненти*: схильність до агресивної; самопошкоджуючої; гіперсоціальної; некритичної; залежної та безпомічної віктимної поведінки [1].

З метою дослідження виділених емпіричних компонентів було підібрано наступні психодіагностичні методики: методика дослідження схильності до віктимної поведінки О. О. Андронікової; методика Дембо-Рубінштейн для виміру самооцінки та рівня домагань; методика А. І. Захарової «Дослідження навіюваності»; методика З. С. Карпенко «Діагностика вад особистісного розвитку» (ДВОР) [1].

Результати дослідження за шкалою *схильність до агресивної віктимної поведінки* засвідчують, що для 83% респондентів характерний середній рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 11% респондентів – високий рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 6% характерний низький рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу [2].

Особи, схильні до агресивної віктимної поведінки, дуже часто потрапляють в небезпечні ситуації саме внаслідок прояву ними агресії в формі нападу чи іншої провокуючої поведінки (вербальна агресія, знущання та ін.); вони навмисно (хоча дуже часто і несвідомо) створюють чи провокують конфліктні ситуації. Агресивна поведінка, що призводить до віктимної поведінки агресивного типу, може бути реалізацією асоціальної спрямованості особистості. У цьому разі вияви агресії можуть бути як спрямованими на конкретну особу (осіб), так і неперсонофікованими.

Підлітки з інтелектуальною недостатністю, яким властива агресивна віктимна поведінка, часто порушуються правила поведінки, соціальні норми, вони виявляють антисуспільні (антигромадські) установки і реалізують їх через власні вчинки. У поведженні розумово відсталих підлітків агресивна віктимна поведінка може супроводжуватися імпульсивністю, роздратованістю; агресивна поведінка може бути як реактивною, так і спонтанною, зумовленою особливостями їх психофізичного розвитку (низькою здатністю до самоконтролю, порушеннями емоційно-вольової сфери тощо).

Результати дослідження за шкалою *схильність до самопошкоджуючої віктимної поведінки* засвідчують, що для 50% респондентів характерний середній рівень вияву схильності до віктимної

поведінки цього типу, для 28% респондентів – високий рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 22% респондентів характерний низький рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу.

Віктимна поведінка самопошкоджуючого типу є активною віктимною поведінкою – особа, яка виступає потенційною жертвою, або провокує іншу особу на протиправні дії (самопошкоджуюча віктимна поведінка провокуючого типу), або виявляє високу схильність до ризику, до необміркованої, небезпечної поведінки (безпосередньо самопошкоджуюча віктимна поведінка), або проявляє схильність до аутоагресії. Підлітки, схильні до віктимної поведінки самопошкоджуючого типу, як правило, не здатні передбачити перебіг подій у наслідок своєї некритичності та низького рівня інтелектуального розвитку, або вони характеризуються легковажністю, не надаючи значення можливим негативним наслідкам власної поведінки, сподіваючись, що все і так минеться («пронесе»).

Разом з тим слід зауважити, що низька схильність до віктимної поведінки цього типу може спостерігатися внаслідок певної особистісної позиції – позиції тривожного очікування, яка може виявлятися у підвищеній, іноді нав'язливій турботі про власну безпеку, намаганні уникати будь-яких помилок, уникати будь-якої уявної небезпеки. Це може призводити до пасивної життєвої позиції, до життя за принципом «краще нічого не робити, ніж помилятися». Як наслідок – підвищена тривожність, страхи тощо.

На нашу думку, висока схильність розумово відсталих підлітків до віктимної поведінки самопошкоджуючого типу є наслідком особливостей когнітивного розвитку при розумовій відсталості, зокрема наслідком низької здатності до антиципації (здатності до аналітичного передбачення, критичного визначення наперед можливого перебігу подій та можливих наслідків цих подій) [4, с. 238].

Результати дослідження за шкалою *схильність до гіперсоціальної поведінки* засвідчують, що для 67% респондентів характерний високий рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу і для 33% респондентів – середній рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу.

На нашу думку, високий вияв віктимної поведінки гіперсоціального типу у респондентів з інтелектуальною недостатністю може пояснюватися декількома положеннями. По-перше, схильність до такої гіперсоціальності може пояснюватися здатністю підлітків з інтелектуальною недостатністю до формального, «механічного» засвоєння («поглинання») соціальних норм, правил поведінки, адже формування певної рольової поведінки, певних соціально схвалюваних стереотипів – один із шляхів соціалізації осіб з інтелектуальною недостатністю. По-друге, така гіперсоціальність може спостерігатися внаслідок нездатності підлітків з інтелектуальною недостатністю проаналізувати можливі наслідки своєї поведінки, зрозуміти такий парадокс, за якого позитивна, соціально схвалювана поведінка може призвести до негативних наслідків для того, хто виявляє цю соціально орієнтовану поведінку (наприклад, вступився за слабшого, протиставив себе злодію, осудив його вчинок – постраждав фізично). І по-третє, висока схильність до віктимної поведінки гіперсоціального типу може спричинитися позицією «необґрунтованої довіри» (термін М. Аміра) внаслідок інфантильності та необачності, зумовлених інтелектуальною недостатністю.

Результати дослідження за шкалою *схильність до залежної та безпомічної віктимної поведінки* засвідчують, що для 78% респондентів характерний середній рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 18% респондентів – низький рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 6% характерний високий рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу.

Для осіб з високою схильністю до залежної та безпомічної віктимної поведінки характерне невчинення опору потенційному кривднику з самих різних причин (через вік, фізичну слабкість, безпомічного стану (стабільного чи тимчасового), боягузтва та ін.). Як правило, присутнє небажання робити щось самому, без допомоги інших, низька самооцінка. Такі особи мають рольову позицію жертви. Характерні сором'язливість, навіюваність, конформність. Існує схильність до залежної поведінки, поступливості. Для осіб з низькою схильністю до залежної та безпомічної віктимної поведінки характерне відчуженість, авторитарність, конфліктність.

Результати дослідження за шкалою *схильність до некритичної віктимної поведінки* засвідчують, що для 72% респондентів характерний високий рівень вияву схильності до віктимної

поведінки цього типу, для 28% респондентів – середній рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу.

Особам, що виявляють виражену схильність до некритичної віктимної поведінки, характерні демонстративна необачність, нездатність правильно оцінювати життєві ситуації. Це пов'язано з порушенням саме операції мислення – можливість встановлювати причинно-наслідкові зв'язки розумово відсталими підлітками та невмінням переносити сформований навик у нові умови. Спостереження показало, що підлітки з інтелектуальною недостатністю самостійно не можуть надати оцінку ситуації, тому що не можуть її оцінити за всіма суттєвими ознаками. Не можуть спланувати дії та прогнозувати наслідки власних дій. На виховних заняттях вони засвоюють моральні норми та правила поведінки, навіть у бесіді переконливо застосовують ці знання, але потім на практиці не можуть їх застосувати. Некритичність може проявлятися як на базі негативних рис (жадібність) так і позитивних (щедрість, доброта, сміливість). Окрім того, через невисокий інтелектуальний рівень, такі підлітки демонструють необачливість, невміння правильно оцінювати життєві ситуації внаслідок певних особистісних або ситуативних факторів: емоційний стан, вік, рівень інтелекту, захворювання. Підлітки некритичного типу схильні до вживання спиртних напоїв, нерозбірливість в знайомствах, довірливість, легковажність. Як правило, не враховують досвід, не помічають небезпеки. Захоплюються антисоціальними лідерами, не можуть за їх привабливими якостями відрізнити протиправні дії.

Отже, результати дослідження схильності підлітків з інтелектуальною недостатністю до різних видів віктимної поведінки (за методикою О. Андронікової), засвідчують, що для підлітків з розумовою відсталістю характерним є висока схильність до віктимної поведінки некритичного типу, які характеризуються втручанням у будь-який конфлікт, готовністю до ризику, підкоренню булерам, антисоціальним та кримінальним лідерам, недостатнім усвідомленням наслідків власної поведінки [1]. Причина віктимності за некритичним типом вбачається у формальному засвоєнні підлітками соціальних норм, стереотипів соціально схвалюваної поведінки і, водночас, нездатністю до антиципації (вміння аналітично передбачити наслідки своїх дій з урахуванням дій і намірів іншої людини) та перенести формально засвоєні норми в нову ситуацію.

Крім того, для підлітків з інтелектуальною недостатністю характерна виражена схильність до віктимної поведінки агресивного, самопошкоджуючого, залежного типу, що дуже часто зумовлюється особливостями їх психофізичного розвитку. Спостереження показали, що підлітки з інтелектуальною недостатністю діють дуже імпульсивно під час того, як булер їх провокує. У них спостерігається стан застрягання в конфлікті, під час якого підліток наносить пошкодження собі та кривдникам, діє агресивно, навіть афективно. Але дуже часто, якщо кривдник сильніший за підлітка, або приваблює власною силою, або є авторитетом для підлітка, або підліток не розуміє, що його цькують, – во всіх цих випадках проявляється віктимна поведінка залежного типу.

Результати кореляційного аналізу між індивідуально-психологічними чинниками віктимізації особистості (вадами особистісного розвитку) та показниками схильності до різних типів віктимної поведінки засвідчують, що існує статистично значущий взаємозв'язок між тривожністю підлітків з інтелектуальною недостатністю і їх схильністю до самопошкоджуючої віктимної поведінки ($r = 0,51$); між агресивністю розумово відсталих підлітків і їх схильністю до агресивної віктимної поведінки ($r = 0,48$); між естетичною нечутливістю підлітків з інтелектуальною недостатністю і їх схильністю до агресивної віктимної поведінки ($r = 0,47$); між агресивністю таких підлітків і їх схильністю до некритичної віктимної поведінки ($r = 0,56$); між імпульсивністю підлітків і їх схильністю до некритичної віктимної поведінки ($r = 0,56$); між навіюваністю підлітків і їх схильністю до залежної віктимної поведінки ($r = 0,52$).

Результати кореляційного аналізу представлені у Таблиці 1.

Таблиця 1

Взаємозв'язок вияву вад особистісного розвитку і схильності розумово відсталих підлітків до різних типів віктимної поведінки

	Схильність до агресивної віктимної поведінки	Схильність до самопошкоджуючої віктимної поведінки	Схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки	Схильність до залежної та безпомічної віктимної поведінки	Схильність до некритичної віктимної поведінки
Тривожність	0,18	0,51	0,36	0,1	0,34
Агресивність	0,48	0,2	0,37	0,37	0,56
Імпульсивність	0,35	0,38	0,09	0,09	0,56
Асоціальність	0,44	0,22	0,3	0,3	0,28
Замкненість	-0,44	0,07	-0,16	-0,16	0,01
Невпевненість	0,14	0,29	0,08	0,08	-0,11
Естетична нечутливість	0,47	0,17	-0,09	-0,09	-0,08
Самооцінка	0,25	0,31	0,04	0,04	0,34
Навіюваність	-0,24	-0,19	0,02	0,52	-0,02

Розглянемо окремо напрями схильності віктимної поведінки підлітка з інтелектуальною недостатністю та типові притаманні йому при цьому вади особистісного розвитку.

Результати дослідження та кореляційного аналізу показали, що більш типовими вадами особистісного розвитку при самопошкоджуючому типі віктимної поведінки у підлітків з інтелектуальною недостатністю є низька самооцінка та тривожність підлітка. Тобто підліток з низькою самооцінкою, підвищеною тривожністю схильний сам собі робити пошкодження. Спостереження за наведеною програмою показали наявність у таких учнів підвищеної збудливості, напруженості або скутості. Тривожність виявлялася в емоційній вразливості, підлітки емоційне реагували на незначні подразники, починали наносити собі поранення. В деяких випадках їх дії носили характер не адекватний ситуації, за що вони все-таки отримували осуд старших. Після чого взагалі відмовлялися від спілкування, почували себе невпевнено, виказували реакції відказу від дій, проявляли демонстративну байдужість, безініціативність. Така поведінка виявлялася тяжким конфліктогеном для інших, в тому числі вчителів. Підліток отримував зауваження або покарання, після цього ситуація тільки погіршувалася. Дуже часто у таких підлітків нами спостерігалася спонтанна агресія, яка виникала під впливом якихось внутрішніх імпульсів як накопичення негативних емоцій. Тобто підліток, находячись в ситуації, яка для нього нова та травмуюча, під впливом негативних внутрішніх емоцій, тривоги та напруги видає агресивну реакцію.

Більш типовими вадами особистісного розвитку при залежному типі віктимної поведінки у підлітків з інтелектуальною недостатністю виявилися навіюваність, низька самооцінка та естетична нечутливість підлітка. Спостереження показали, що залежний тип віктимної поведінки у підлітків з інтелектуальною недостатністю проявляється саме в боязкості, пасивності, очікуванні неприємностей та невдач, схильності пам'ятати більше погане, ніж добре, бажанні підкорюватися, щоб получить схвалення. Такі підлітки були готові виконувати будь-які примхи більш привабливих однолітків та старших друзів. При цьому вони часто порушували норми соціальної поведінки. У бесіді вони навіть

вказували, що так робити не можна, або навпаки, треба було зробити саме так. Але в ситуаціях міжособистісної взаємодії правила та норми не застосовували, навіть коли вагалися, розуміючи, що коять щось не добре. Естетична нечутливість таких підлітків проявлялася саме в ситуаціях нерозуміння емоційного стану однолітків. Вчителі також наголошували, що ці підлітки, за для того, щоб сподобатися друзям, які їм дають погані вказівки, легко можуть зруйнувати зроблені прикраси, або зіпсувати щось навмисно. Хоча в повсякденному житті вони дуже слухняні, намагаються виконувати вказівки та прохання однолітків та вчителів. Це ще раз доводить, що ці підлітки потребують постійної профілактичної роботи, щоб не стати жертвою у руках злочинців або булерів і мати всі можливості для успішної соціалізації.

Більш типовими вадами особистісного розвитку при агресивному типі віктимної поведінки у розумово відсталих підлітків виявилися агресивність, висока самооцінка та естетична нечутливість підлітка. Так, поведінка розумово відсталих підлітків при агресивному типі характеризується прагненням наполягати на своєму, готовністю включитися у відкриту боротьбу за власні інтереси, нехтуючи інтересами іншого, звинувачуючи оточуючих, вимагаючи від них вирішення проблеми. Спостереження та відповіді на запитання анкети Копінг-стратегій показали, що близько 40% опитуваних підлітків намагаються регулювати свій стан бійками, вербальною агресією, псуванням речей, криком, неадекватною поведінкою. При цьому вони не визнають власної помилки, вважають себе правими, тим самим дуже часто стають жертвами більш сильного суперника. Висока самооцінка та некритичність мислення не дозволяють підлітку оцінити ситуацію та власні сили. Такі підлітки не можуть передбачити результат власних дій, встановити зв'язок між причиною та наслідками їх поведінки.

Агресивність у підлітків з інтелектуальною недостатністю часто виявляється як крик відчаю, а не як соціальна активність у досягненні мети. Це вказує на несформованість особистості, самосвідомості підлітків з інтелектуальною недостатністю, а також на неспіввіднесеність особистісних очікувань та вимог соціального середовища до цієї категорії дітей [4, с. 235]. Спостереження показали, що підліткам з агресивним типом віктимної поведінки притаманна реактивна агресія – реакція на зовнішній подразник, а також інструментальна агресія – здійснюється підлітком як засіб досягнення результату.

Більш типовими вадами особистісного розвитку при гіперсоціальному та некритичному типах віктимної поведінки у підлітків з інтелектуальною недостатністю виявилися імпульсивність та також агресивність та висока самооцінка. Підлітки з такими типами віктимної поведінки діють за першим спонуканням. Спостереження показало, що вони зовсім не вмюють чекати, проявляють нетерплячість, дратівливі, емоційне нестримані. Причина такої поведінки у несформованості довольної регуляції, переважанні збудження над гальмуванням. Такі підлітки частіш за все стають жертвами провокаторів. Вони дуже образливі й не можуть не відповідати кривднику, який їх провокує. Дуже часто в інклюзивних та інтегрованих закладах освіти саме на таких підлітків скаржаться батьки нормотипових дітей. Підліток з інтелектуальною недостатністю не в змозі протистояти образам, власні реакції на стимул видає дуже бурхливо, в чому його потім й звинувачують.

Важливо зазначити, що підлітки з інтелектуальною недостатністю можуть поєднувати в силу власних індивідуально-психологічних якостей декілька типів віктимної поведінки. Крім того, поведінка може змінюватися залежно від ситуації та особистості кривдника (булера).

Отже, узагальнюючи результати дослідження взаємозв'язку між індивідуально-психологічними характеристиками особистості розумово відсталих підлітків та їх схильністю до різних типів віктимної поведінки, можемо стверджувати, що індивідуально-психологічними передумовами віктимної поведінки агресивного, самопошкоджуючого, залежного і некритичного типу виступають такі особистісні якості підлітка з інтелектуальною недостатністю як тривожність, агресивність, імпульсивність, навіюваність, некритичність та естетична нечутливість.

На основі проведеного експериментального дослідження віктимної поведінки підлітків з інтелектуальною недостатністю було створено Методичні рекомендації для працівників спеціальних шкіл та закладів освіти з інклюзивною формою навчання, працівників уповноважених підрозділів органів Національної поліції та служб в справах дітей. Методичні рекомендації містять матеріали, що дають змогу діагностувати порушення поведінки та психічного розвитку підлітків. Методичні рекомендації пройшли апробацію на базі Служби у справах дітей виконавчого комітету Рівненської

міської ради, Рівненського обласного центру реабілітації дітей, Кременської обласної спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату, Рубіжанського навчально-реабілітаційного центру «Кришталік», Тербовлянського НВК.

Таким чином, наш досвід сприятиме формуванню організації та активної діяльності соціальних працівників в справах дітей, педагогічних працівників, психологів, батьків щодо забезпечення комплексної діагностики віктимної поведінки та послідовної допомоги підліткам з інтелектуальною недостатністю. На основі діагностичних шкал необхідно організувати профілактичну роботу з підлітками щодо зниження причин їх віктимізації.

Подальшою темою нашого дослідження буде організація в спеціальних закладах, уповноважених підрозділах органів Національної поліції та служб в справах дітей комплексної системної роботи, спрямованої на профілактику порушень поведінки підлітків і корекцію вже наявних причин її віктимізації.

Використана література

1. **Bystrov A.Ye., Synyov V.N.** (2018). Diagnostic programme for psychological factors of victimal behaviour in adolescents. *Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doświadczenie*. Nr 1(9). Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności. S. 4-9. [in Poland]
2. **Бовт О.** (2004). Віктимна поведінка як психологічна проблема. *Соціальна психологія*. № 4 (6). С. 14-22.
3. **Гарькавец С. О.** (2006) Психологические факторы возникновения виктимного поведения подростков. Луганск. 116 с.
4. **Синьов В. М.** (2010). Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії: Вибрані наукові праці. К.: МП «Леся», 779 с.
5. **Харченко Т. Г.** (2016). Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08; наук. кер. В. М. Синьов ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ. 20 с.

References

1. **Bystrov A.Ye., Synyov V.N.** (2018). Diagnostic programme for psychological factors of victimal behaviour in adolescents. *Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doświadczenie*. Nr 1(9). Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności. S. 4-9. [in Poland]
2. **Bovt O.** (2004). *Viktimna povedinka yak psykhologichna problema [Victimal Behaviour as a Psychological Problem]*. *Social psychology*. No. 4 (6). K. S. 14-22. [in Ukrainian]
3. **Gar'kavets' S. O.** (2006). *Psikhologicheskie faktory vznikhovennia viktimnogo povedennia podrostkov [Psychological Factors of Victimal Behaviour in Adolescents]*. Lugans'k. 116 s. [in Ukrainian]
4. **Synyov V. M.** (2010). *Psikhologo-pedahohichni problemy defektologii ta penitentsiarii: Vybrani naukovy pratsi [Psychological and Pedagogical Problems of Defectology and Penitentiary: Omnibus Scientific Edition]*. Kyiv: MP "Lesia". 779 s. [in Ukrainian]
5. **Kharchenko T. G.** (2016). *Psikhologichniy suprovid protsesu resotsializatsii zasudzhenykh z vadamy psykhichnoho rozvytku [Psychological Support of the Process of Re-Socialisation of Convicts with mental development disorders]: Extended Abstract of Candidate of Psychological Sciences Dissertation*. 19.00.08. Dissertation Advisor: Synyov, V.M. Kyiv: Ministry of Education and Science of Ukraine, National Pedagogical Dragomanov University. 20 s. [in Ukrainian]

Быстров А. Е., Синёв В. Н. Склонность подростков с интеллектуальными нарушениями к разным типам виктимного поведения, и его связь с личностными особенностями подростков

В статье рассматриваются подходы к проблеме виктимного поведения подростков с интеллектуальной недостаточностью, приводятся результаты исследования их склонности к различным типам виктимного поведения и его зависимости от особенностей личности. Раскрываются индивидуально-психологические характеристики подростков, которые влияют на виктимизацию их поведения. Представлены методы диагностики детерминант виктимного поведения подростков. Приведены результаты корреляционного анализа между индивидуально-психологическими факторами виктимизации личности (недостатками личностного развития) и показателями склонности к различным типам виктимного поведения.

Ключевые слова: виктимное поведение, диагностика, склонность, умственно отсталый подросток.

Bystrov A.Ye. Synyov V. Propensity of adolescents with intellectual disabilities to different types of victim behavior, and its connection with the personality characteristics of adolescents

In the article the topical problem of increasing of level of mentally backward teenagers victimization has been examined. Approaches are examined to the problem of victim, the results of research of inclinations are given mentally backward teenagers to the different types of victim behavior, and his dependence on the features of personality. The article reveals the individual psychological characteristics of adolescents that influence the victimization of their behavior: emotional and volitional instability; insufficient self-awareness of the own motives and behavior; suggestibility; aggressiveness; propensity to fear; ostentation; weakness of volitional regulation. The results of the study of susceptibility to provocative behavior of teenagers have been presented.

The results of experimental research of victim behavior are represented for the teenagers of special schools. It is proved that victim behavior depends on the age and gender differences, psychological well-being of adolescents. It also depends on the

level of mental development of adolescents, while the category of adolescents with intellectual disabilities depends on the defect structure and features of neurodynamics.

Programme of experimental study of victim behaviour in adolescents

The main personal determinants of victimhood in adolescence are the triad of traits such as anxiety, aggressiveness, impulsivity, and suggestiveness. The victimising effect of aggression is the active provocation of violence. The victimising effect of anxiety lies in perceiving the environment as being uncertain and hostile, as a result a teenager tries to protect him/herself from it and the methods s/he uses may not always be constructive. The victimising effect of adolescent suggestiveness is most often associated with cognitive deficits, with negative attitude to oneself and provocative diffidence.

The foremost empirical components of individual psychological (personality) and socio-psychological preconditions of victimal behaviour of adolescents include anxiety; aggressiveness; impulsiveness; asociality; morose manner; self-esteem; suggestibility; aesthetic insensibility; peculiarities of ideas about own family and family relations. Hence, the research identifies the major features of the individual psychological (personality) preconditions of victim behaviour.

Furthermore, this paper examines ways to diagnose uncritical victim behavior in adolescents, particularly manifestations of aggressiveness, ostentation, propensity to fear, etc. The article presents a programme for studying the propensity to various types of victim behavior (predisposition to aggressive victim behavior, predisposition to self-harmful victim behavior, predisposition to hypersocial victim behavior, predisposition to dependent and helpless victim behavior, predisposition to uncritical victim behavior), as compared to such personality traits, as aggressiveness, suggestiveness, anxiety. The article contains methodological recommendations for teachers, psychologists, employees of the criminal police and children's services on the diagnosis of the violations of emotional sphere and behavior in adolescents based.

Key words: victim behavior, diagnostics, adolescents, inclination, mentally backward teenager.

Стаття надійшла до редакції 15.12.2018 р.

Статтю прийнято до друку 15.12.2018 р.

УДК 159.923.2

Супрун Д. М. darya7@ukr.net

Григоренко Т. В. tatina.hroza.91@gmail.com

ОПЕРАЦІЙНО-ДІЯЛЬНІСНИЙ КОМПОНЕНТ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПСИХОЛОГІВ (СПЕЦІАЛЬНИХ, КЛІНІЧНИХ)

У статті досліджено сучасний стан проблеми дослідження професійної самосвідомості. Аналізуються практичні аспекти її вдосконалення. Розглядаються різноманітні методики наукових пошуків у межах означеної проблеми дослідження. Висвітлено її сутність і структуру. Встановлено елементи, критерії та показники її сформованості. Особлива увага приділяється пошуку та розробці критеріїв, оптимального комплексу методів здійснення психологічної діагностики, що обумовлює визначення рівня розвитку професійної самосвідомості, розробці програми її розвитку та визначенню психологічної ефективності розробленої програми вдосконалення діяльності психологів (спеціальних, клінічних) щодо її розвитку. Доведений тісний зв'язок операційно-діяльнісного компоненту з такими особистісними характеристиками, як адекватна самооцінка, самоаналіз, соціальні цінності, направлені на справу, креативність, відповідальність, соціальна адаптованість, саморегуляція.

Ключові слова: дослідження професійної самосвідомості, методологія, методи наукового психологічного дослідження, професійна підготовка, операційно-діяльнісний компонент.

Провідна ідея концепції становлення професійної самосвідомості полягає у запровадженні такої педагогічної системи, функціонування якої дало б змогу цілевідповідно, методологічно й освітньо-процесуально забезпечити якість і результативність навчально-виховного процесу у вищій школі. Тож, за основу наукового обґрунтування ми взяли методологічний, теоретичний та практичний концепти, які представлені інтегральною взаємодією методологічних підходів (гуманістичний, аксіологічний, гносеологічний, акмеологічний, системний, контекстний, інтегративний, діяльнісний, рефлексивно-діяльнісний, особистісно-орієнтований).

Проведений аналіз концептуальних засад змістової, методичної та організаційної складових становлення професійної самосвідомості психологів (спеціальних, клінічних) надав можливість визначити її компоненти.

Дані теоретико-методичні засади змістової, методичної та організаційної складових становлення професійної самосвідомості психологів (спеціальних, клінічних) є підґрунтям розв'язання практичнозорієнтованих професійних питань. Тільки комплексне поєднання проаналізованих концептуальних підходів створює передумови для глибинного розуміння та осягнення суті та шляхів